

ВІДЗИВ
офіційного опонента
на дисертацію Муллокандової Оксани Мариківни
" МІЖРЕЛІГІЙНІ ТА МІЖКОНФЕСІЙНІ СІМЕЙНО-ШЛЮБНІ
ВІДНОСИНИ В АВРААМІЧНИХ РЕЛІГІЯХ
(РЕЛІГІЄЗНАВЧО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)",
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата філософських
наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

Представлене на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук дисертаційне дослідження О.М.Муллокандової є спробою наукового осмислення доволі цікавої і актуальної проблеми. Сучасні суспільні процеси зазнають динамічних змін, проходять через низку трансформацій, що відображається в ускладненні релігійних, етнічних, політичних обставин нашого життя. З'являються нові виклики, які обумовлюють необхідність процесу модернізації релігійного комплексу. Це, викликає протистояння між традиціоналізмом та модернізмом в авраамічних релігіях та обумовлює необхідність пошуку компромісів та діалогу. Отже, проблеми сімейно-шлюбних відносин є складовою непростих сучасних соціальних та релігійних процесів, що викликають інтерес філософів, політологів, соціологів, релігієзнавців, етнологів. Представлене до захисту дослідження зазначеної проблематики, може сприяти розв'язанню майбутніх релігійних, етнічних, сімейних конфліктів. Дослідження може сприяти більшому взаєморозумінню між різними соціальними та релігійними групами, дозволить винайти умови для побудови конструктивного діалогу на всіх рівнях міжсекторальної взаємодії.

Авраамічна релігійна традиція впливає на суспільно-політичні процеси в Україні найбільше, фактично, вона є домінуючою в релігійному просторі країни. Актуальність дослідження міжрелігійних та міжконфесійних сімейно-шлюбних відносин в авраамічних релігіях зумовлюється також необхідністю поєднання зусиль представників усіх релігій авраамічної традиції у пошуках найбільш прийнятних моделей шлюбних відносин. В дисертаційній роботі є

спроба узагальнення духовного досвіду іудаїзму, християнства та ісламу, поглиблене вивчення закономірностей нового функціонування релігій в умовах складних суспільних змін.

Як слушно зазначає автор: «Пострадянська хвиля релігійної самоідентифікації українців та релігійного відродження України загострила проблеми змішаних шлюбів, надавши їм виразного релігійного забарвлення». (С.6-7). Саме розумінню природи конфліктів та аналізу шляхів їх подолання в міжрелігійних відносинах, сприятиме дисертація О.М.Муллокандової. Автором здійснена вдала спроба незаангажованого релігієзнавчо-філософського аналізу цілого комплексу важливих питань. Не викликає сумніву новизна дисертаційного дослідження. Дисертаційне дослідження сприятиме поглибленню міжконфесійного діалогу між представниками різних конфесій.

Структура дисертації є логічною. Вибудована послідовно, остання визначається чіткою метою та коректно сформульованими дослідницькими завданнями. Висновки, в цілому, корелюються з завданнями та новизною. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури (225 позицій). Обсяг основного тексту дисертації становить 185 сторінок. Робота відзначається достатньою аргументованістю положень, які виносяться на захист. Дисертацію можна охарактеризувати як самостійну та оригінальну. В ній наявні теоретичні здобутки та практична цінність результатів. Авторка продемонструвала знання предмету дослідження, наукову грамотність, обізнаність з досягненнями сучасного релігієзнавства і його методологією. Дисертантка глибоко проаналізувала наукові та богословські джерела, які надають можливість всебічно розглянути особливості уявлень, догматичних та канонічних положень про сім'ю та сімейно-шлюбні відносини в авраамічних релігіях. Перевагою дисертації є відстоювання послідовно наукового, позаконфесійного погляду на міжрелігійні та міжконфесійні сімейно-шлюбні відносини в авраамічних релігіях.

Є певні підстави погодитися з твердженням дисертантки, яка вважає, що «реінтеграція кримських татар (і відповідно – ісламу) в український соціум загострила проблему міжрелігійних міжетнічних шлюбів у Криму та на Сході України» (С.1 автореферату). Ця проблема набуває особливої актуальності у зв'язку з тими обставинами, у яких опинились кримські татари, після окупації Криму Росією. Ситуація з мешканцями Сходу України, так само наймовірніше ускладнилась через фактичну окупацію частини Сходу України терористами, незаконними збройними формуваннями, за допомогою Росії. Більше мільйона громадян України з тих територій – вимушені інтегруватись в інше етнічне, культурне, релігійне середовище, а відтак, матеріали представленого дослідження допоможуть краще зрозуміти проблеми та виклики, які виникають внаслідок цих обставин.

З огляду на вищезначене, досліджувана тема дисертаційного дослідження набуває не лише наукового, а й суспільно-практичного значення, оскільки етнорелігійний склад населення та радянське минуле (коли міжетнічні шлюби вважалися свого роду запорукою «непорушної дружби багатонаціонального радянського народу») зумовили наявність значної кількості етнічно змішаних шлюбних союзів». (С.1 автореферату) Така постановка проблеми потребує всебічного та неупередженого дослідження, але, на жаль, в тексті самої дисертації відсутня, як статистика, так і аналіз – кількості, конфліктності, проблемності етнічно змішаних шлюбних союзів в сучасній Україні. Це, в свою чергу, відкриває автору дисертації нові перспективи та напрями, для продовження наукових пошуків.

В ході дослідження авторкою були розглянуті проблемні питання філософських, релігієзнавчих, правових, соціологічних, психологічних досліджень сімейно-шлюбних відносин, здійснено порівняння основних наукових та богословських підходів до колізій міжрелігійних і міжконфесійних шлюбів в авраамічних релігіях в їх конфесійних виявах тощо. Таких підхід дозволив побудувати та охарактеризувати релігійні моделі іудейської, християнської та мусульманської сім'ї, які обґрунтовані та

закріплені в релігійному праві авраамічних релігій. Виявлені спільні та відмінні риси зазначених моделей, доведено, що вони постають основою релігійно-правових колізій змішаних шлюбів у цих релігіях та між ними. Показано, як таке традиційне сприйняття релігійно змішаних шлюбів закріпилося у різних країнах світу і є суспільно-культурним і релігійним стереотипом, який вимушені долати ті, хто перебуває у змішаному шлюбі. Відтак ставлення до таких шлюбів визначається домінуючою релігійною культурою. Отримані результати можуть стати основою для гармонізації суспільних відносин в цій сфері, виробленню відповідної державної публічної політики, побудові взаємовигідних, конструктивних взаємовідносин між релігійними групами.

Дисертантка, спираючись на широке коло джерел та публікацій, досить вдало намагалася проаналізувати характер та форми вияву авраамічних поглядів на сім'ю та сімейно-шлюбні відносини в сучасних умовах. Дослідження процесів трансформації міжрелігійних та міжконфесійних шлюбів у сучасному українському суспільстві, в свою чергу, надає можливість прогнозувати напрямки цих трансформацій.

Дисертація О.М.Муллокандової належним чином апробована, а її результати викладені у 10 публікаціях: 5 статтях, 4 із яких – в фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному, 5 – у збірниках наукових праць та матеріалах конференцій.

Поза сумнівом, робота дисертантки має істотне значення для подальшої розробки проблем міжконфесійних та міжрелігійних шлюбів в контексті міжрелігійних взаємин в авраамічних релігіях на українських теренах, що розширює дослідницьке поле вітчизняної релігієзнавчої науки. Авторське трактування релігієзнавчо-правових аспектів міжрелігійних шлюбів може стати базою для проведення більш широких та системних їх досліджень.

В цілому, позитивно оцінюючи дисертацію О.М.Муллокандової «Міжрелігійні та міжконфесійні сімейно-шлюбні відносини в авраамічних релігіях (релігієзнавчо-правові аспекти)», зазначимо, що робота не позбавлена

певних недоліків, що дає підставу для висловлення низки зауважень та побажань. Зокрема, у тексті існує декілька положень, які видаються дискусійними, а деякі потребують додаткових роз'яснень та уточнень.

1. В параграфі 1.2. «Методологічні засади дисертаційного дослідження» зазначається наступне: «Окреслимо методологічні принципи і понятійний апарат дослідження, шляхом всебічного аналізу специфіки об'єкта і предмета дисертації, адже регламентація релігійної складової сімейно-шлюбних відносин в міжрелігійних та міжконфесійних сім'ях в авраамічних релігіях є підґрунтям толерантних міжконфесійних відносин в поліконфесійному українському суспільстві» (с. 34-35). Але в тексті параграфа жодним чином не окреслені згадані «методологічні принципи», а саме від них залежать результати дослідження та їх достовірність. Релігієзнавчі принципи згадуються лише в авторефераті – це системність та позаконфесійність. Але як вони впливають на методологію дослідження - не уточнюється.

2. В одному з пунктів новизни авторка зазначає, що вперше «з'ясовано та охарактеризовано релігійні і соціальні фактори збільшення кількості змішаних шлюбів і шляхи трансформації сімейно-шлюбних стосунків у міжрелігійних та міжконфесійних сім'ях України років незалежності» (С.3 автореферату). Але залишилися питання: яка динаміка збільшення кількості змішаних шлюбів в Україні? Скільки їх взагалі? Чи ведеться в Україні відповідний облік? Між представниками яких конфесій вони укладаються? Які публічні конфлікти відбувались навколо змішаних шлюбів? Які змішані шлюби мають тенденцію до розпаду тощо? Відсутні статистичні данні, їх аналіз та відповідні посилання на українські джерела. А вони, мали б наочно ілюструвати наявність проблем в зазначеному предметному полі.

3. В авторефераті на с.5 у анотації підрозділу 1.2 «Методологічні засади дисертаційного дослідження» зазначено: «Обґрунтовано застосування в дослідженні термінів соціології сім'ї: «реальна сім'я», «типова сім'я», «ідеальна сім'я» (нормативна модель сім'ї). Саме ідеальна (нормативна) модель сім'ї закріплюється системою доктринальних релігійних настанов і

легітимізується релігійним правом кожної з авраамічних релігій. Що таке ідеальна модель сім'ї авторка розкриває. (с. 50). Але обґрунтування застосування в дисертаційному дослідженні термінів соціології сім'ї: «реальна сім'я», «типова сім'я» - відсутні. Залишається незрозумілим – в чому полягає операціоналізаційність використуваних термінів в рецензованій праці.

4. У підрозділ 3.2 «Історичні колізії та тенденції розвитку міжрелігійних та міжконфесійних шлюбів у незалежній Україні», історичні колізії проаналізовані достатньо. Українська традиційна модель сім'ї розкривається на підставі аналізу історичних джерел та стародавніх юридичних документів. Але сучасний стан шлюбних відносин, власне, як і сучасна модель сім'ї – розкриті недостатньо. Після історичної частини, в тексті розділу майже відсутні відповідні посилання, які б характеризували період незалежності України, означений у назві розділу. Наявні лише кілька посилань на праці російської дослідниці О.Маховської. Але режим електронного доступу, означений в посиланні на інтернет-джерела – не працює. До того ж, складається враження, що ніхто з українських дослідників не досліджує міжрелігійні шлюби.

5. Ще одним проблемним моментом у підрозділ 3.2, який потребує уточнення, є теза про те, що: «зростання кількості міжрелігійних та міжконфесійних шлюбів в пострадянський період корелюється з демократизацією державно-конфесійних відносин, прийняттям законодавчих актів, які гарантують свободу віри й розширюють спектр релігійної діяльності, легалізацією діяльності релігійних деномінацій, заборонених в радянський період». (с. 169). Що саме автор розуміє під «демократизацією» - незрозуміло. Чому береться тільки пострадянський період і до яких меж він пролягає – теж, не зовсім ясно. Варто було б уточнити – в чому специфіка цього періоду, чим він відрізняється від періоду «незалежної України», а чи ж вони співпадають. Непроаналізованими залишилися діючі закони та інші нормативні акти, на ґрунті яких здійснюється регламентація шлюбних відносин та релігійного життя в сучасній Україні. Не розкритим також залишилося питання – як

суспільно-політичні процеси в сучасній Україні впливають на міжконфесійні шлюби та не розкрито питання ставлення держави до цих процесів.

Однак, висловлені зауваження і означені дискусійні моменти, не ставлять під сумнів наукову цінність дисертації, в цілому. Не заперечують позитивних результатів, отриманих дисертанткою і не применшують наукового значення проведеного нею дослідження.

Отже, представлена робота О.М.Муллокандової «Міжрелігійні та міжконфесійні сімейно-шлюбні відносини в авраамічних релігіях (релігієзнавчо-правові аспекти)» відповідає вимогам, що висуваються до праць на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство, а її авторка заслуговує присудження їй відповідного наукового ступеня.

**Кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри політичної
аналітики і прогнозування
Національної академії державного
управління при Президентіві України**

Титаренко О.Р.

**Вчений секретар Національної академії державного
управління при Президентіві України
д. держ. упр. професор**

А.П. Рачинський